

Philipp Blom: Nature's Mutiny. How the Little Ice Age of the Long Seventeenth Century Transformed the West and Shaped the Present.

Liveright Publishing Corporation, New York, 2019. 352 oldal.

A német Philipp Blom *Nature's Mutiny* (A természet lázadása) címmel rendkívül érdekes könyvet publikált 2019-ben. A témát a hosszabb magyarázó alcím pontosítja: *How the Little Ice Age of the Long Seventeenth Century Transformed the West and Shaped the Present* (Hogyan alakította át a 17. századi kis jégkorszak a Nyugatot, és miként formálta a jelenkort). A könyv nem előzmények nélküli, hiszen Blom németül 2017-ben megjelent munkájának a szerző által átdolgozott és lefordított változata jelent meg az amerikai Liveright Publishing Corporation gondozásában. A Liveright az 1920-as évektől ad ki szépirodalmat, így William Faulkner, Ernest Hemingway és T. S. Eliot műveit, de a kiadó szerkesztői a kezdetektől fogva érdeklődést mutattak a tudományos témák iránt is: a Liveright jelentette meg az angol nyelvterületen többek között Sigmund Freud és Bertrand Russell munkáit is. A kiadó szerkesztőinek érdeklődését a 2000-es években felkeltették az ökológiai problémákkal foglalkozó szerzők, így például a Liveright adta ki Edward O. Wilson biológus széles körű szakmai vitákat kiváltó *The Social Conquest of Earth* (A Föld társadalmi leigázása) című könyvét. A kiadói piaci stratégia szempontjából a *Nature's Mutiny* megjelentetése ideális választás volt, hiszen Blom irodalmi igényű

értekező prózája egy fontos „zöld” témát dolgoz fel közérthető módon a művelt olvasóközönség számára.

Philipp Blom – a honlapján olvasható önmeghatározás szerint – elsősorban történész, ugyanakkor jegyez több regényt, számos újságcikket, politikai írást, filozófiai munkát, és nem utolsósorban fordítóként is működik. Mindezek mellett ugyanakkor dolgozik rádiós műsorvezetőként, dokumentumfilm-készítőként, és még egy operalibrettót is írt. Blom 1970-ben, Hamburgban született, Németországban nőtt fel, holland édesanyja révén gyermekkora óta kétnyelvű. Történelmet és filozófiát hallgatott Bécsben és Oxfordban, majd az Oxfordi Egyetem újkori doktori programjában szerzett PhD-fokozatot. Publikációi alapján két kedvenc történelmi kutatási területe van, az első és régebb óta művelt a felvilágosodás története, a másik pedig a két világháború közötti évtizedek európai társadalom- és kultúrtörténete. Blom 2019-ben megjelent könyvének témaválasztása a felvilágosodás kutatásának történetéhez kapcsolódik.

A szerző meggyőződése szerint a hosszú 17. század folyamán – a nantes-i ediktumtól (1598) a spanyol örökösödési háborút lezáró békéig (1715) – több olyan változás és átalakulás ment végbe Európában, amelyek meghatározták az újkori történelem

fejlődésének irányát. Az első és talán legfontosabb fejlemény az volt, hogy a 16. századra megtört a biblikus-teológiai világmagyarázat monopóliuma. Ebben több kora újkori fejlemény is szerepet játszott, így a reneszánsz, az antik kultúra újrafelfedezése, a nagy földrajzi felfedezések empirikus tapasztalatai, a reformáció és az ellenreformáció racionális-analitikus gondolkodást erősítő hatása. Emellett azonban Blom szerint számításba kell venni annak az éghajlati-környezeti válságnak a hatását is, amit a 14. században kezdődő és a 19. század második felében lezáruló kis jégkorszak globális léptékű lehülése okozott Európában. Ráadásul, Emmanuel Le Roy Ladurie, az európai klímatörténeti kutatás doyenje szerint, a 16. század utolsó és a 18. század első harmada között, vagyis a hosszú 17. század idején egy „szuper kis jégkorszak” ment végbe, amely a klímaromlás európai mélypontjának tekinthető. Philipp Blomot leginkább ennek a válságos időszaknak az emberi gondolkodásra, a valóságérzékelésre, illetve a problémamegoldási algoritmusok versengésére gyakorolt hatása érdekelte. Blom szerint a 16. század végének krízisekkel terhelt és átalakuló világában három világmagyarázat, illetve megismerési és problémamegoldási stratégia versengett egymással, a hagyományos biblikus-teológiai, a marginalitásból előlépő mágikus, valamint a reformáció és a felfedezések által is támogatott racionális-tapasztalati megismerési stratégia. Ez a küzdelem mindössze négy generáció alatt eldőlt, és a felvilágosodás korára már csak egyetlen legitim és

általánosan elfogadott világmagyarázat maradt a színen.

Hollandiában az 1560-as évektől olyan hidegre fordult a téli időjárás, hogy megjelent és nagy népszerűsége tett szert egy új festészeti téma, a téli tájkép. Ennek legismertebb darabjai az idősebb Pieter Bruegel (1525–1569) *Vadászok a hóban* (1565) és Hendrick Avercamp (1585–1634) *Téli tájkép jeges mulatságokkal* (1608) című festményei voltak. A hótakaró olyannyira általánossá vált a kora újkori Németalföldön, hogy még a biblikus tárgyú festményeken is gyakorivá váltak a havas tájak, az ifjabb Pieter Bruegel (1564–1638) *Aprószentjeinek* (1586–1590) szereplőit mély hó veszi körül a közel-keleti tájon. Nem volt véletlen az sem, hogy a holland függetlenségi háború (1568–1648) idején a spanyol expedíciós haderő téli felszereléséhez hozzátartoztak a korcsolyák, megkönnyítendő a befagyott csatornákon való közlekedést. A kis jégkorszak viszonyai között hétköznapi realitássá vált a nagy nyugat-európai folyók befagyása is. A Temze 1400 és 1550 között összesen ötször fagyott be (1408, 1435, 1506, 1514 és 1537), 1551 és 1700 között azonban nem kevesebb mint tizenkétszer (1565, 1595, 1608, 1621, 1635, 1649, 1655, 1663, 1666, 1677, 1684 és 1695). A kortársak éltek is a biztonságos sík, és nem mellesleg ingyen rendelkezésre álló terep adta lehetőségekkel, ahol is téli vásárokat rendeztek. A korabeli beszámolók szerint e vásárok során ideiglenes vigalmi negyed jött létre a Temze jegén árus bódékkal, italmérésekkel, kifőzdékkel és bordélyházakkal.

A rövidebbé és hűvösebbé váló tenyészidőszak következtében csökkent a mezőgazdaság eredményessége szerte Európában, ráadásul a kora újkori földművelés nagyjából még a rugalmatlan középkori eredetű bor-búza monokultúrán alapult, ahol egy elvetett mag után négy-ötösörös hozamnál többre nemigen lehetett számítani. Ebben a világban a liszt és a kenyér ára pontos szeizmográfja volt a helyi társadalmakban felszaporodó feszültségeknek. Amennyiben a létfenntartási válságok tartósak bizonyultak, akkor elkerülhetetlenül megszapordtak a helyi lázadások és felkelések. A Brit-szigeteken 1347 és 1550 között összesen húsz olyan felkelést tartanak nyilván, amelynek kiváltó oka az élelmiszer-ellátás zavara volt. 1585 és 1660 között viszont már hetvennél több olyan felkelést regisztráltak, amelyek indítéka valamilyen ellátási probléma volt. Franciaországban 1600 és 1715 között 450 fegyveres felkelésről van adat, amelyek kétharmada valamilyen helyi létfenntartási válságra volt visszavezethető.

A kis jégkorszak hűvös-hideg időjárása különösen érzékenyen érintette az európai szőlővidékeket. A középkori meleg időszakban még Norvégiában és Svédországban is folyt szőlőtermesztés, amelyre a keresztény hitélet szertartásaihoz is elengedhetetlenül szükség volt, Angliában európai hírvű középkori borkultúra virágzott. Az ausztriai Krems városa hírneves középkori borvidék központja volt, kiterjedt pincehálózattal rendelkezett, ahonnan a környék és a helyi kolostor mellett a bécsi polgárokat is ellátták borral. A szőlőnedű romló minősége

miatt azonban a kremsi vincellérek a 17. század során átálltak a mustár- és festékkészítésre, mivel mindkét termék alapvető összetevője volt az ecet, ami növekvő mennyiségben állt rendelkezésre. Hosszabb távon a marginális termőterületek szőlővidékeinek a visszaszorulása egyfelől felélénkítette az európai borkereskedelmet, másfelől utat nyitott a sörfőzés terjedése előtt.

A bőséges aratások a kis jégkorszak zordabb évtizedeiben rendre elmaradtak, aminek következtében nagy nyomás nehezedett a helyi közösségek vezetőire, hogy nevezzék meg a sanyarú életviszonyok felelőseit. A kora újkor évszázadaiban széles körben elfogadott volt az a vélekedés, hogy az időjárási-környezeti csapásokat boszorkányok idézik elő, a Sátán és szövetségesei tevékeny támogatásával. Levéltári kutatások alapján az északnyugat-európai boszorkányperek számát a kutatók több mint százezerre becsülik, amelyek során hozzávetőleg ötvenezren estek a boszorkányvádnak áldozatul, a kivallatás során vagy az elmarasztaló ítélet nyomán kiszabott máglyahalál által. Volt ugyanakkor a korabeli mágikus gondolkodásban a boszorkányságnak egy pozitív értelmezése is. Az itáliai Alpokban általánosan ismert volt a kora újkor idején a „benandanti”, a férfi örzőboszorkány mítosza, aki képes állattá átváltozni, és legfőbb feladatuként a termést védelmezte a gonosz női boszorkányokkal szemben. A nagy földrajzi felfedezések korában a krízishelyzetek felfedték a frissen kolonizált területeken a civilizációk közötti törésvonalakat. Felipe Guáman Poma de Ayala (1535–1616) szemtanúja volt 1600. február 19-én a Huaynaputina vulkán

kitörésének Peruban, és beszámolt róla, hogy a települések házait és utcáit vas-tagon belepte a vulkáni hamu, ami a termés nagyobb részét elpusztította. A kitörést követően egy hónapig nem lehetett látni sem a Napot, sem a Holdat. Ebben az apokaliptikus helyzetben a spanyol katolikus papok bűnbánó körmeneteket rendeztek és ördögűzéseket tartottak, az Andok indián közösségei pedig hosszú idő után újra emberáldozatokat mutattak be.

A tudományos kísérletezés fontos terepe volt a hadsereg, illetve a háború. A kínai eredetű puskapor továbbfejlesztése, a hordozható muskéták és a mozgatható ágyuk kifejlesztése átfogó hadügyi forradalmat indított el a 16. században, aminek következtében megváltozott a háború természete, a sikeres alkalmazkodás pedig lehetőséget kínált mind az európai, mind pedig a globális erőviszonyok megváltoztatására. Az újkori hadseregekben felértékelődött a hadászati taktika és a logisztika szerepe, a hadvezérek jobbra igyekeztek elkerülni a nagy kockázatot jelentő nyílt ütközeteket, korabeli hadügyi statisztikák szerint húsz ostromra esett egy csata. A kora újkor egyik legfontosabb katonai és hadászati újítója Nassaui Móríc orániai herceg (1567–1625) volt, aki a holland protestáns elitre jellemző nyitottsággal és pragmatizmussal katonai szakértőként alkalmazta hadseregénél a La Flèche-i jezsuita kollégiumában végzett René Descartes-ot (1596–1650). Descartes Leidenben is folytatott tanulmányokat, amely azon kevés európai egyetemek egyike volt a kora újkori Európában, ahol nem kellett a területileg illetékes feleketnek megfelelő Bibliára tett kézzel

hűségesküt tennie a hallgatónak. Descartes számára tudományos szempontból is hasznosak voltak a holland katonaevek, Bredában megismerkedett Isaac Beeckman (1588–1637) fizikussal, aki nagy hatással volt a fiatal tudós szakmai és módszertani fejlődésére. Minden jel szerint Descartes szabadelvű gondolkodóként egyfajta ösztöndíjként tekintett a katonai szakszolgálatra, és mivel szeretett volna megismerkedni Johannes Keplerrel (1571–1630) és Tycho Brahéval (1546–1601) is, akik viszont Európa katolikus térfelén működtek, Bajorországba ment, és beállt I. Miksa bajor választófejedelem (1573–1651) hadseregébe, ahol leginkább a Hollandiában szerzett matematikai, geometriai és logisztikai ismereteit kamatoztatta.

Az újkori háborúk ugyanakkor nemcsak szcientizálódtak, hanem lépéket is váltottak. II. Fülöp (1527–1598) spanyol király „Győzhetetlen Armadája”, amelyet aztán a kis jégkor-szak egy korábban soha nem tapasztalt arktikus vihara pusztított el, 22 hadigályából és 108 átalakított kereskedelmi hajóból állt. A holland haditengerészet 1628-ban már 114 nagy és kiválóan felfegyverzett hadihajóból állt. Nem történt ez másként a szárazföldi hadseregeknél sem, Európa katonai mintaállamában, Poroszországban György Vilmos választófejedelem (1595–1640) hadserege kilencezer katonából állt, fia és örököse, I. Frigyes Vilmos (1620–1688) pedig már egy nyolcvanezres hadsereget irányított.

A kora újkori Európában megszorodtak az oktatási intézmények, emelkedett az írni és olvasni tudók aránya, valamint az értelmiségi tevékenység iránti kereslet is érezhetően növekedett.

Ugyanakkor a szabadgondolkodásnak továbbra is komoly kockázatai voltak. Giordano Bruno (1548–1600) perének és kivégzésének története közismert, az talán kevésbé, hogy vitatott tézisei között nem csak tudományos tételek voltak, sőt az inkvizítor Roberto Bellarmino (1542–1621) bíboros egyik fő vádpontja az volt Bruno ellen, hogy a mágiát hasznos, megbízható és követendő tevékenységként írta le. Nem kevésbé szomorú véget ért Lucilio Vanini (1585–1619), korának egyik legkiválóbb filozófusa, aki a világot egyetemes törvények alapján működő rendszerként értelmezte. Vanini kalandos élete során előbb karmelita szerzetes volt, majd canterbury-i tartózkodása során áttért az anglikán hitre, aztán pedig Franciaországba érkezve rekatolizált. Végül Vaninit az inkvizíció Toulouse-ban ateizmus vádjával perbe fogta, és halálra ítélte. A kivégzés során a városi hóhér előbb kitépte a nyelvét, aztán megfojtotta, végül pedig elégették a testét. Uriel da Costa (1685–1640), szabadgondolkodó zsidó filozófus az ószövetségi Szentírást tette racionális forráskritika tárgyává. A hamburgi zsidó hitközség rabbinikus bírósága, miután kikérték a velencei rabbi szakvéleményét is az ügyben, da Costát 39 ostorcsapásra ítélte, ezt követően pedig arra kényszerítették, hogy lefeküdjön a zsinagóga küszöbére, majd a hitközség minden tagja átsétált rajta. Da Costa túlélte a megpróbáltatásokat, de egy évvel később öngyilkos lett. Az európai tudós értelmiség minden jel szerint igyekezett tanulni ezekből a példákból. Egyfelől például azt, hogy nem árt az óvatosság. Voltaire (1694–1778), aki vagyonos ember volt, arisztokratáknak

adott kölcsön és befektetett a tengerentúli kereskedelembe is, elvileg bárhol letelepedhetett volna. Mivel azonban személyes tapasztalatai voltak a Bastille-ről, ezért végül a ferney-i kastélyt és birtokot vásárolta meg, amely a francia, a svájci és a német határ érintkezési pontján feküdt, többfelé is egerutat kínálva bármely ország hivatalnokainak kéretlen érdeklődése esetén. Másfelől ezekből a konfliktusokból az európai tudós értelmiség azt a következtetést is levonta, hogy a világmagyarázatok és a megismerési stratégiák között zéró összegű játszma folyik.

Blom a záró fejezetben újra felteszi a könyv alapkérdését: milyen szerepe volt a kis jégkorszaknak a korai kapitalizmus és a felvilágosodás sikereiben? A szerző következtetése szerint a klímaromlás által generált létfenntartási válság felgyorsította az európai civilizáció átalakulási folyamatait. Az átalakulás irányát pedig meghatározta, hogy akár a felfedező hajóutakat és a kiépülő interkontinentális kereskedelmi hálózatot vizsgáljuk, akár a háborúk menetét vagy az élelmiszerellátás problémáit, nyilvánvaló, hogy a racionálisan végiggondolt és a tapasztalatok akkumulációjára alapozott algoritmusok jobban teljesítettek, mint a konkurencia. A hosszú 17. században a reformáció és az ellenreformáció intellektuális küzdelmei nagyban hozzájárultak az európai iskolarendszer fejlődéséhez és a felsőoktatásba való társadalmi belépési küszöb leszállításához. A kora újkor meghatározó gondolkodói jelentős részben a társadalom alsó és középső szegmenséből érkeztek. Marin Mersenne (1588–1648), Athanasius Kircher (1602–1680) és Pierre

Gassendi (1592–1655) szülei módos parasztgazdák voltak, Lucilio Vanini és Baruch Spinoza (1632–1677) kereskedőcsaládból származott, Descartes apja pedig jogász volt. Számukra már egyáltalán nem volt kézenfekvő sem a születési kiváltság társadalmi státuszt legitimáló ereje, sem pedig az állam működésének rendi keretei. Ugyanakkor félrevezető dolog lenne a felvilágosodás történetét egyszerűen bölcseleti forradalomként leírni, sokkal inkább széles körű diskurzus és küzdelem ment végbe a 17. századtól kezdődően hívők és hitetlenek, liberálisok és etatisták, cinikusok és társadalmi újítók, materialisták és anarchisták, utópisták és pragmatisták között.

Végezetül nem mehetünk el szó nélkül az egyébként kiváló könyv néhány bántó tévedése és pontatlansága mellett. A könyv 77. oldalán a *Nagy átalakulás* című fejezet második sorában a következő meghatározás szerepel: „the Austro–Hungarian economic historian Karl Polanyi”. Olvastam arról, hogy az 1980-as évek Jugoszláviájában a népszámlálás alkalmával elég sokan jugoszláv nemzetiségűnek vallották magukat, de ehhez hasonló osztrák–magyar identitásról nincs tudomásom, sem arról, hogy Polányi Károly ilyen módon határozta volna meg a hovatartozását. Philipp Blom

Bécsben tanult, feltehetően ismeri Közép-Európa történetét, ezért csekély mentséget jelent számára, hogy több német nyelvű lexikonban is a Karl Polanyi szócikknél az szerepel, hogy „ungarisch–österreichischer Wirtschaftshistoriker”. Van a könyvben egy másik megjegyzés, ahol viszont a szerző épp a magyar honfi büszkeséget legyezgeti, ám sajnos megalapozatlanul. Blom több helyen is elismerően ír Jan Amos Komenský, latin nevén Comenius (1592–1670) forradalmi jelentőségű pedagógiai munkásságáról. Végül a 85. oldalon a következő mondat leírására ragadtatja magát: „Arguably, Comenius, a provincial Hungarian theologian, influenced more European children over a longer period than any other educator.” A mondat minden kijelentésével egyet lehet érteni, kivéve azzal, hogy Comenius magyar volt. Fontos tanulság, hogy Közép-Európában az ország nevéből, ahol az állampolgárnak élni adatott, soha nem lehet automatikusan következtetni a nemzeti hovatartozására. Mindazonáltal Philipp Blom könyve kiváló és minden szempontból hiánypótló munka, amelynek minden bizonnyal hamarosan elkészül a magyar fordítása is, remélhetőleg azonban az említett hibák nélkül.

Rácz Lajos